श्रीहनुमभीममध्वांतर्गत
श्रीरामकृष्णवेदव्यासात्मक
श्रीलक्ष्मीहयग्रीवायनमः

॥ कर्त्रुत्वाधिकरणम् ॥

ब्रह्मसूत्रभाष्यम्
श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचितम्

१७. अथ कर्तृत्वाधिकरणम्

ईश्वरस्यैव कर्तृत्वमुक्तम्। 'यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यत' (बृ.उ. ६-४-५) इति जीवस्योपलभ्यते। अत आह–

॥ ॐ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॐ ॥ ३३ ॥

जीवस्य कर्तृत्वाभावे शास्त्रस्याप्रयोजकत्वप्राप्तेर्जीवोऽपि कर्ता ॥ ३३ ॥

१७. अथ कर्तृत्वाधिकरणम्

ईश्वरस्यैव कर्तृत्वमुक्तम् । 'यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यत' (बृ.उ. ६-४-५) इति जीवस्योपलभ्यते । अत आह–

॥ ॐ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॐ ॥ ३३ ॥

जीवस्य कर्तृत्वाभावे शास्त्रस्याप्रयोजकत्वप्राप्तेर्जीवोऽपि कर्ता ॥ ३३ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् । जीवस्य कर्तृत्वाभावे स्वर्गादिफलार्थं प्रवर्तमानं शास्त्रमनर्थकं स्यात् । तथाहि– ''ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत'' ''ब्राह्मणो न हन्तव्य'' इत्येवआतीयकं विधिप्रतिषेधात्मकमिष्टं प्रेप्सन्तमनिष्टं परिजिहीर्षन्तमधिकारिणं शास्ति ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्रेश्वरे श्रुतिसमन्वयसिद्ध्यर्थं जीवकर्तृत्वविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्ति शास्त्रादिसङ्गतिः । ईश्वरे श्रुतिसमन्वय उक्तः । स च जीवकर्तृताविषयश्रुतीनां विरोधेनाप्रामाण्येऽनुपपन्नः स्यादिति तन्निरासः कार्य एव । प्रकृतो जीव एव विषयः । किं कर्ता न वेति सन्देहः । सन्देहबीजं श्रुतिविगानं दर्शयति ॥ ईश्वरस्येति ॥ ईश्वरस्यैव कर्तृत्वमुक्तमित्यनेन नान्यः कर्तेत्यादि श्रुतिं सूचयति । जीवो न कर्तेति पूर्वः पक्षः । तत्कर्तृत्वाभावस्य श्रुतत्वात् । जीवकर्तृत्वेऽप्यस्ति श्रुतिः न चासावीश्वरविषया । 'तदभिसम्पद्यते' इति फलसम्पत्तिश्रवणादिति चेन्न । अकर्तृकत्वश्रुतेः सयुक्तिकत्वेन प्राबल्यात् । समर्थितं हीश्वरस्यैवानन्ययोगेन कर्तृत्वमितरव्यपदेशादित्यादौ । अत एव द्वयोः कर्तृत्वमित्यपि प्रत्युक्तम् । ईश्वरस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकारे कल्पनालाघवं च स्यात् । जीवस्यापि तदङ्गीकारे तु गौरवं स्यात् । न खलु लाघवाय श्रुत्यादि सिद्धमीश्वरस्य कर्तृत्वं हातुं युक्तम् । अतः सयुक्तिकश्रुतिविरोधेन कर्तृत्वश्रुतेरप्रामाण्यादयुक्तो नारायणे श्रुतिसमन्वय इति प्राप्ते सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे ॥ अत इति

(तत्त्वप्रकाशिका)

॥ अस्त्येव जीवस्यापि कर्तृत्वम् । तदभावे विधिनिषेधशास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न हि कर्तारमन्तरेणारण्यरोदनायमानशास्त्रस्य सार्थक्यं भवति । न च जडं प्रति तौ भवतो नापीश्वरं प्रति । तथा सति पुण्यपापलेपप्रसङ्गेनानीश्वरत्वापत्तेः । अतो जीवस्य कर्तृत्वाङ्गीकारे शास्त्रस्यार्थवत्त्वसिद्धेः सोऽपि कर्ताङ्गीकार्य इति भावः ॥ ३३ ॥

भावबोधः

ॐ कर्ता शास्त्रार्थत्त्वात् ॐ । अनन्तरसङ्गतिं सूचयन् विषयमाह– प्रकृत इति । अभिव्यक्तज्ञानानन्दबलकर्तृत्वादिगुणस्वरूपत्वेन प्रकृत इत्यर्थः । तथा चास्त्वानन्दीनां सतामभिव्यक्तिः, न तु कर्तृत्वस्य तस्य कदाप्यभावादिति पूर्वपक्षोत्थानात् सङ्गतिरिति भावः । किमिति । अत्र जीवः कर्ता न भवत्युत भवतीति चिन्ता । तदर्थं 'यत् कर्म कुरुत' इत्यादिजीवकर्तृत्वश्रुतिः कल्पनालाघवयुक्त्युपोद्बलितया 'नान्यः कर्ते'ति श्रुत्या बाधितोत नेति । तदर्थं जीवस्य कर्तृत्वं किं काल्पनिकमुत स्वाभाविकमिति । तदर्थं नान्यः कर्तेत्यादिश्रौतो निषेधः किं नोपपद्यत उतोपपद्यत इति । तदर्थं सा श्रुतिर्जीवस्य कर्तृत्वमात्रनिषेधपरोत स्वतन्त्रकर्तृत्वनिषेधपरेति । तदर्थमीश्वराधीनशक्तित्वरूपं पराधीनकर्तृत्वं जीवस्य किं नोपपद्यत उतोपपद्यत इति । तदर्थं विधिप्रतिषेधशास्त्रस्य पराधीनकर्तृत्वादौ प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । भाष्योक्तपूर्वोक्तश्रुत्योः सन्देहबीजत्वप्रतीतावप्यस्मिन् पादे सर्वत्र श्रुतिविगानमेव सन्देहबीजमित्यभिप्रेत्योक्तम् श्रुतिविगानं सूचयति । तदुपपादयति । ईश्वरस्यैव कर्तृत्वमुक्तमित्यनेनेति । न्यायविवरणे इतरव्यपदेशादित्यत्रास्याः (श्रुतेरुदाहृतत्वादित्यत्रास्याः) श्रुतेरुदाहृतत्वादिति भावः । ईश्वरस्यैव कर्तृत्वमिति, भाष्योक्तयुक्तिमाह– समर्थितं हीति । अनेन हिताक्रियादिरूपा युक्तिरुक्ता भवति । ईश्वरस्यैव कर्तृत्वे कल्पनालाघवमिति न्यायविवरणोक्तयुक्तिमाह– ईश्वरस्यैवेति । तर्हि लाघवाय जीवस्यैव कर्तृत्वं भवत्वित्यत आह– न खल्विति । जीवकर्तृत्वे हिताक्रियादि- दोषप्रसक्तेर्बाधकस्योक्तत्वाच्चेत्यपि ग्राह्यम् । अत्र 'शास्त्रार्थवत्त्वादि'ति हेतूक्त्या सूचितं जीवस्य कर्तृत्वाभाव इति भाष्ये जीवस्याकर्तृत्वे शास्त्रवैयर्थ्यादिति हेतूक्त्या सूचितं (जीवस्य कर्तृत्वाभाव इति भाष्ये) जीवस्याकर्तृत्वे शास्त्रवैयर्थ्यादिति न्यायविवरणे चोक्तं विपक्षे बाधकतर्कमाह– तदभाव इति । सौत्रप्रतिज्ञाव्याख्यानपरेण जीवोऽपि कर्तेति भाष्येण हेतुव्याख्यानपरं तस्यापि कर्तृत्वे शास्त्रार्थसिद्धेश्चेति न्यायविवरणं संयोजयति– अतो जीवस्येति ।

भावदीपः

ॐ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॐ । भाष्ये उक्तमित्यस्य श्रुतौ उक्तमित्यप्यर्थमुपेत्य पादसङ्गत्यर्थं तत्सूचितमाह ॥ ईश्वरस्यैवेति ॥ न कर्तेतीति ॥ स्वतन्त्रकर्ता परतन्त्रकर्ता वा नेत्यर्थः । भाष्ये श्रुतिशेषोक्तेरुपयोगं व्यनक्ति ॥ न चेत्यादिना ॥ सयुक्तिकत्वेन लाघवादिरूप-युक्तिसाहित्येनेत्यर्थः । ईश्वरस्यैव कर्तृत्वे कल्पनालाघवमित्यन्यत्रोक्तलाघवयुक्तिं वक्तु-मनुभवसिद्धजीवकर्तृत्वादप्यप्रामाणिकस्येश्वरकर्तृत्वस्य स्वीकार एव गौरवमित्याशङ्कानिवृत्तये तस्य प्रामाणिकत्वायेश्वरस्यैवेत्यादि भाष्यं व्याचष्टे ॥ समर्थितं हीति ॥ एवकारार्थोऽनन्ययोगेनेति । यद्यपीतरव्यपदेशादित्यधिकरणे जीवकर्तृत्वमेव निराकृतं तथापि क्षीरवद्धि देवादिवदपि लोके इत्यनेन तस्याप्युक्तेरिति भावः । आदिपदेन प्रवृत्तेश्च अन्यत्राभावाच्च अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् तेजोऽतस्तथा ह्याह इत्यादिग्रहः । एवकारतात्पर्यमाह ॥ अत एवेति ॥ हिताक्रियादिना अन्यकर्तृत्वनिरासपूर्वमीशकर्तृत्व- समर्थनादेवेत्यर्थः । एतेन जीवेशयोर्द्वयोः कर्तृत्वायोगादिति युक्तिर्दर्शिता । एवं भाष्योक्तां युक्तिमुक्त्वाधुनान्यत्रोक्तां च युक्तिं व्यनक्ति ॥ ईश्वरस्यैवेति ॥ गौरवमिति ॥ विधिनिषेधशास्त्रवैयर्थ्यं तु सिद्धान्तेऽपि समम् । दारुयोषवज्जीवस्यापि परतन्त्रकर्तृत्वोपगमादिति भावः । वैपरीत्यं किं नेत्यत आह ॥ न खल्विति ॥ नापि नान्यः कर्तेति श्रुत्या हिताक्रियादियुक्त्या च निषिद्धं जीवकर्तृत्वमुपादातुं युक्तमित्यपि योज्यम् । एतेन भाष्ये ईश्वरस्यैव कर्तृत्वमुक्तं समर्थितमित्युक्तेरुपयोगो दर्शितः ॥ अत इति ॥ द्वयोः कर्तृत्वायोगादीश्वरस्यैव कर्तृत्वे लाघवाच्चेत्यर्थः । सयुक्तिकत्वेऽयं हेतुः । जीवोऽपि कर्तेतिभाष्यार्थमाह ॥ अस्त्येवेति ॥ जीवस्याकर्तृत्वे शास्त्रस्य वैयर्थ्यादित्यन्यत्रोक्तनुरोधेन भाष्यार्थमाह ॥ तदभाव इति ॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादिविधिनिषेधरूपस्येत्यर्थः । तर्कस्याप्रयोजकत्वं निराह ॥ न हीति ॥ अस्त्वन्यदेव कर्तृ इत्यत आह ॥ न चेति ॥ तौ विधिनिषेधौ । नापि मुक्तं प्रति व्याहतेरिति भावः । भाष्यं सौत्रहेतोर्व्यतिरेकमुखेनोपपादकमिति भावेन तस्यापि कर्तृत्वे शास्त्रार्थसिद्धेश्चेत्यन्यत्रोक्त्यनुरोधेन भाष्यस्य विपर्यये पर्यवसानमुखेन सूत्रार्थमाह ॥ अत इति ॥ विपक्षे बाधकभावादित्यर्थः ॥ सोऽपीति ॥ सूत्रे ज्ञ इत्यनुवृत्तिरिति भावः ॥ ३३ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॐ । अस्त्वानन्दादीनां सतामेवाभिव्यक्तिः न तु कर्तृत्वस्य कदाप्यभावादिति पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिः ॥ अत्र जीवः कर्ता नभवत्युत भवतीति चिन्ता ॥

(वाक्यार्थमुक्तावली)

तदर्थं यत्कर्मकुरुत इत्यादि जीवकर्तृत्वश्रुतिः किं कल्पनालाघवादियुक्त्यनुगृहीततया नान्यः कर्तेत्यादिश्रुत्या बाधितोतनेति ॥ तदर्थमकर्तृकत्वश्रुतिः किं सर्वथाकर्तृत्वनिषेधपरा उत स्वतन्त्रकर्तृत्वनिषेधपरा ॥ तदर्थं जीवस्येश्वरवत्स्वतन्त्रकर्तृत्वाभावेपि परतन्त्रकर्तृत्वमात्रेण विध्यादिविषयत्वमयुक्तमुत युक्तमिति ॥ श्रुतिं सूचयतीति ॥ तथाच स्ववाक्यश्रुति विरोधस्यात्रापाक्रियमाणत्वादसङ्गतिरिति निरस्तमिति भावः ॥ नकर्तेति पूर्वपक्ष इति ॥ स्वातन्त्र्येण, पारतन्त्र्येणवा नकर्तेति पूर्वपक्षः ॥ नान्यःकर्तेति जीवस्य कर्तृत्वसामान्याभावस्य श्रुतत्वादित्यर्थः ॥ अकर्तृकत्वश्रुतेरिति ॥ कर्तृत्वसामान्यनिषेधकश्रुतेरित्यर्थः ॥ तथाहि ॥ कर्तृत्वं जीवस्य वदन् प्रष्टव्यः, स्वतन्त्रः कर्ता परतन्त्रोवेति ॥ आद्ये स एक एव स्वतन्त्रः कर्ता ईश्वरोपि वेति ॥ आद्योत्तरत्वेन नेश्वरस्यैव कर्तृत्वमिति भाष्यं योजयति ॥ समर्थितं हीति ॥ अनन्ययोगेनान्यसहायं विना स्वातन्त्र्येणेति यावत् ॥ स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वमीश्वरस्यैव न तु जीवस्येतीतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिरित्यत्र समर्थितयुक्त्या साधितमित्यर्थः ॥ अतिदेशेन द्वितीयं दूषयति ॥ अत एव द्वयोरिति ॥ द्वितीयं दूषयितुमल्पकत्वेनेत्युक्तन्यायमीश्वरस्यैव कर्तृत्वमुक्तमिति भाष्यसूचितमाह ॥ ईश्वरस्यैवेति ॥ ईश्वरस्यैव कर्तृत्वं जीवस्य परतन्त्रकर्तृत्वमपि नास्तीत्यङ्गीकारे कल्पनालाघवं च स्यात् ॥ ईश्वरकर्तृत्वस्य श्रुतियुक्तिभ्यां पूर्वं समर्थितत्वेन प्रामाणिककल्पनारूपत्वादिति भावः ॥ जीवस्यापीति ॥ पारतन्त्र्येण जीवस्यापि कर्तृत्वाङ्गीकारे गौरवम् ॥ अवश्यं नियामकतयाऽभ्युपेयेनेश्वरेणैवोपपत्तौ व्यासत्तितया जीवकर्तृत्वांगीकारस्यायुक्तत्वात् ॥ दारुयोषावद्विधिनिषेधविषयत्वानुपपत्तेश्चेति भावः ॥ लाघवाय जीवत्यागे प्रत्यक्षसिद्धे जीव एव कर्ताङ्गीक्रियताम् ॥ ईश्वरस्त्याज्यो लाघवादित्यत आह ॥ न खल्विति ॥ प्रत्यक्षसिद्धजीवस्य कर्तृत्वे धर्मिकल्पनालाघवमस्तीत्येतावता श्रुतियुक्तिसिद्धं कर्तृत्वं हातुं शक्यम् ॥ जीवकर्तृत्वं श्रुतावापातत उपलभ्यते नयुक्तिसहमतस्त्याज्यमिति भावः ॥ शास्त्रस्यार्थवत्त्वाज्जीवः कर्तेत्यसङ्गतमित्यतः कर्तृत्वानङ्गीकारे विपक्षे बाधकप्रदर्शनमभिप्रेत्य विपर्यये पर्यवसन्नहेतुप्रदर्शनपरं सूत्रमिति भावेन प्रवृत्तभाष्यमाह ॥ अस्त्येवेति ॥ तर्कोप्यप्रयोजक इत्यत आह ॥ न हीति ॥ विधिनिषेधशास्त्रं हि प्रवर्तकं तच्च विहितकर्तारमुद्दिश्य प्रवर्तते ॥ कर्तृत्वाभावे स्वोद्देश्यप्रवृत्त्य-हेतुत्वाद्वैयर्थ्यमिति भावः ॥ तदेव पारिशेष्येणोपपादयति ॥ न च जडमिति ॥ अचेतनस्याविधिनियोज्यत्वादिति भावः ॥ भाष्ये तर्कमुक्त्वा जीवोपि कर्तेत्यापादक-विपर्ययपर्यवसानमुच्यते नत्वापाद्यविपर्यये पर्यवसानं सूत्रप्राप्तमित्यतः स्वयमाह ॥ अत इति ॥ यत एवं जीवस्य कर्तृत्वानङ्गीकारे जडमीश्वरं चादाय नशास्त्रस्यार्थवत्वमतो जीवस्य कर्तृत्वाङ्गीकार एव

(वाक्यार्थमुक्तावली)
शास्त्रस्यार्थवत्वसिद्धेः सोपि कर्ताङ्गीकार्य इत्यर्थः ॥ सूत्रेज्ञ इत्यस्ति ॥ जीवस्य कर्तृत्वानङ्गीकारे विधिनिषेधशास्त्रस्याप्रवर्तकत्वलक्षण वैयर्थ्यं स्यात् ॥ शास्त्रं चार्थवत् अतः शास्त्रस्यार्थवत्वाज्जीवोपि कर्तेति सूत्रार्थः ॥

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ कर्ता शास्त्रार्थवत्वात् ॐ ॥ अनन्तरसङ्गतिं सूचयन् विषयमाह ॥ प्रकृत इति ॥ अभिव्यक्तज्ञानानन्दबलकर्तृत्वादिगुणस्वरूपत्वेन प्रकृत इत्यर्थः । तथा च स्वानन्दादीनां सतामभिव्यक्तिः । न तु कर्तृत्वस्य तस्य कदाप्यभावात् इति पूर्वपक्षोत्थानात् अनन्तरसङ्गतिरितिभावः । सन्देहबीजं श्रुतिविगानं सूचयतीति ॥ एतच्च भाष्ये पूर्वोक्तिः श्रुत्योः सन्देहबीजत्वप्रतीतावपि अस्मिन् पादे सर्वत्र श्रुतिविगानस्यैव सन्देहबीजत्वमित्यभिप्रेत्योक्तम् । तदेवोपपादयति ॥ ईश्वरस्यैव कर्तृत्वमुक्तमित्यनेनेति ॥ न्यायविवरणे इतरव्यपदेशादित्यत्रास्य श्रुतेरुदाहृतत्वादिति भावः ॥ शङ्कते ॥ कतृत्वेऽपीति ॥ भाष्ये तदभिसंपद्यत इति अधिकांशोदाहरणस्य प्रयोजनं वक्तुं तद्व्यावर्त्यामाशङ्कामाह ॥ न चेति ॥ सयुक्तिकत्वेनेति ॥ ईश्वरस्यैवानन्ययोगेन कर्तृत्वरूपयुक्तिसहितत्वेनेत्यर्थः । सयुक्तिकत्वेनेत्युक्तामेव युक्तिमाह ॥ समर्थितं हीति ॥ अत एव ॥ अनन्ययोगेनेश्वरकर्तृत्वस्य समर्थितत्वादेवेत्यर्थः ॥ कल्पनालाघवाच्चेश्वरस्यैव कर्तृत्वमित्याह ॥ ईश्वरस्यैवेति ॥ तर्हि लाघवाय जीवस्यैवकर्तृत्वं भवत्वित्यत आह ॥ न खल्विति ॥ जीवकर्तृत्वे हिताक्रियादिदोषप्रसक्ते बाधकस्योक्तत्वाच्चेत्यर्थः । अत्र शास्त्रार्थत्वोक्त्या सूचितं 'जीवस्य कर्तृत्वाभावे' इति भाष्ये चोक्तं विपक्षे बाधकान्तरमाह ॥ तदभाव इति ॥ ननु कर्तृत्वाभावेऽपि शास्त्रवैयर्थ्यं कुत इत्यत आह ॥ नहीति ॥ सकर्तृकत्वेऽपि जीवकर्तृत्वं कुत इत्यतः शेषादिभावेन प्रसक्तपक्षान् प्रतिषेधति ॥ न चेति ॥ विधिनिषेधबद्धत्वे जडत्वभङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः ।

वाक्यार्थविवरणम्

भाष्ये यत्फलमुद्दिश्य कर्म कुरुते तत्फलमभिसंपद्यते प्राप्नोतीत्यर्थः ।॥ श्रुतत्वादिति ॥ नान्यः कर्तेति श्रुतावन्यस्य कर्तृत्वनिषेधादिति भावः । शङ्कते ॥ जीवकर्तृत्वेऽपीति ॥ अत एवेति ॥ ईश्वरस्यैव कर्तृत्वसमर्थनादेवेत्यर्थः । ननु गौरवपरिहारायैकस्य कर्तृत्वेऽङ्गीकरणीये जीवस्यैव तत्किमिति नाङ्गीक्रियत इत्यय आह ॥ न खल्विति । वैय्यर्थ्यप्रसङ्गादित्यनेन

(वाक्यार्थविवरणम्)

भाष्येऽप्रयोजकत्वप्राप्तेर्वैय्यर्थ्यप्राप्तेरिति व्याख्यातं भवति । ननु जीवस्य कर्तृत्वाभावेऽपि शास्त्रस्य न निरधिकारित्वेन वैय्यर्थ्यं प्रसज्यते । जडं प्रतीश्वरं प्रति वा विधिनिषेधात्मकशास्त्र-प्रवृत्यङ्गीकारादित्यत आह ॥ नचेति ॥ न हीत्यर्थः । तौ विधिनिषेधौ । ननु कुत ईश्वरं प्रति तौ न भवत इति आशङ्काया "विधेर्निषेधस्य च नैव गोचरः पुमान् यदि स्याद्भवतो हि तौ हरेः । तेनैव लेपश्च भवेदमुष्य पुण्येन पापेन च नैव चासौ ॥ लिप्येत ताभ्यां परमः स्वतन्त्र" इति महाभारततात्पर्यनिर्णयं हृदि निधायोत्तरमाह ॥ तथा सतीति ॥ अर्थवत्त्वेति ॥ अधिकारिप्राप्त्या सार्थक्यसिद्धेरित्यर्थः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

अन्यः ईशात् । शङ्कते ॥ जीवकर्तृत्वेति ॥ तत्कर्मफलं सम्पद्यते प्राप्यते । अनन्ययोगेन अन्यसाहाय्यत्यागेन । हि यस्मादत एवेत्यन्वयः । तथाच स्ववचनविरोध इति भावः । तर्हि लाघवाय जीवस्यैव कर्तृत्वमस्त्वित्यत आह ॥ न खल्विति ॥ ॐ कर्ताशास्त्रार्थवत्वात् ॐ । जीवः कर्तैव कुतः तथात्वे शास्त्रस्य विधिनिषेधरूपस्य प्रयोजनवत्त्वलाभात् अन्यथा तद्वैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ विहारोपदेशात् ॐ ॥ ३४ ॥

'स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वाऽज्ञातिभिर्वे'(छां.उ. ८-१२-३) त्यादि मोक्षेऽपि ॥ ३४ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

अविद्याप्रत्युपस्थापितत्वेनापरमार्थत्वान्मोक्षपर्यन्तमेव कर्तृत्वमिति चेन्नेत्याह । विहारोपदेशात् । "परञ्ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत" इति मोक्षं प्रस्तुत्य तस्य मुक्तस्य परञ्ज्योतिःसामीप्यजुषो विहारं सञ्चरणं क्रीडां चोपदिशति– "स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वाऽज्ञातिभिर्वे"ति । आदिशब्दादन्यत्र च "ब्रह्मविदाप्नोति परमि"ति प्रस्तुत्य "सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते"ति, तथा "एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य । इमाँल्लोकान्कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन्नि"त्यादि च । नचायं विहारोपदेशः संसारिविषयः । परब्रह्मोपसम्पत्तेः स्वरूपाभिनिष्पत्तेश्च परं संसरणस्यायुक्तत्वादनिष्टत्वाच्च ।

तत्त्वप्रकाशिका

जीवस्य स्वतः कर्तृत्वाभावेऽपि परगतकर्तृत्वे विवेकाग्रहोऽस्त्येवातस्तादृशं कर्तारं प्रति शास्त्रं प्रवर्ततामित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ विहारेति ॥ न जीवस्य काल्पनिकं कर्तृत्वं किं तु पारमार्थिकमेव । विगलिताखिलकल्पनेऽपि कैवल्ये विहारादिकर्तृत्वोपदेशादिति भावः ॥ ३४ ॥

भावबोधः

ॐ विहारोपदेशात् ॐ । पारमार्थिकमेवेति । अनेन 'कर्ते'ति पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्य कर्तैव न त्वारोपितकर्तृत्ववानित्यर्थ इत्युक्तं भवति । मोक्षेऽपीत्यपिशब्दाभिप्रायमाह– विगलिताखिल-कल्पनेऽपीति ।

भावदीपः

ॐ विहारोपदेशात् ॐ । परेति ॥ बुद्धीत्यर्थः । तादृशं कर्तारम् । काल्पनिककर्तारम् । भाष्यस्य सूत्रेणान्वयमुपेत्य योग्यसाध्योक्त्यार्थमाह ॥ न जीवस्येति ॥ ३४ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ विहारोपदेशात् ॐ ॥ कर्तुरीश्वस्य शरीरसन्निधानात्परगतकर्तृत्वविषये विवेकाग्रह-मूलकात्मीयताकल्पनमस्त्येवेत्यर्थः ॥ ज्ञः कर्तैव नतु काल्पनिककर्तृत्वमिति सूत्रेऽनु-वृत्याऽन्वयो बोध्यः ॥

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ विहारोपदेशात् ॐ ॥ पारमार्थिकमेवेति ॥ अनेन कर्तेति पूर्वसूत्रात् अनुवृत्तस्य कर्तैव नत्वारोपित कर्तृत्ववानित्यर्थ इत्युक्तं भवति । मोक्षेऽपीति भाष्यस्यार्थमाह विगलिताखिल कल्पनेऽपीति ॥ विगलिताखिलकल्पना यस्मिन् तत्तथोक्तम् ।

वाक्यार्थविवरणम्

परगतेति ॥ अन्तःकरणगतेत्यर्थः । तथा च जीवान्तःकरणयोर्विवेकाग्रहादन्तःकरणगतं कर्तृत्वं जीव आरोप्यत इति भावः ॥ तादृशं कर्तारम् ॥ आरोपितकर्तृत्ववन्तम् ॥ विगलितेति ॥ कल्पनाया अज्ञानकार्यत्वान्मोक्षे च तदभावादिति भावः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

परगतेति ॥ ईश्वरगतेत्यर्थः ॥ विवेकाग्रह इति ॥ इदं कर्तृत्वं नेश्वरगतमपि तु मद्गतमेवेत्यात्मीय तयाकल्पनमस्त्येवेत्यर्थः । तादृशं काल्पनिककर्तृत्वोपेतम् । ॐ विहारोपदेशात् ॐ । न जीवस्य कर्तृत्वं भ्रान्तिकल्पितं कुतः विहारस्य क्रीडाकर्तृत्वस्योपदेशात् मोक्षेपि जक्षन् क्रीडन्नित्यभि-धानादित्यर्थः । मोक्षेपीत्यस्यार्थो विगलितेति । निवृत्ताशेषभ्रमेपीत्यर्थः । अत एवाह ॥ कैवल्य इति ॥ केवलं यथार्थज्ञानादि स्वरूपाविर्भावरूप इत्यर्थः ।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ उपादानात् ॐ ॥ ३५ ॥ साधनाद्युपादानप्रतीतेश्च ॥ ३५ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

न केवलं शास्त्रार्थत्वाज्जीवस्य कर्तृत्वं प्रतिपद्यामहे । प्रत्यक्षत एव च सिद्धमिदमित्याह– उपादानात् । छेदादिक्रियासु कुठारकाष्ठादिसाधनविषयाद्युपादानं तत्करणं च प्रतीयते । च शब्दाभाव बाधो दृश्यते ।

तत्त्वप्रकाशिका

अस्तु मोक्षे जीवस्य स्वाभाविकं कर्तृत्वं प्रामाणिकत्वात् । संसारे तु काल्पनिकमेव किं न स्यात्तावतापि च शास्त्रसार्थक्यादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ उपादानादिति ॥ न जीवस्य संसारेऽपि कर्तृत्वं काल्पनिकम् । मोक्षाद्यर्थं साधनाद्युपादानप्रतीतेः ततश्च फलदर्शनात् । न हि परानुष्ठितसाधनेष्वात्मीयताकल्पनमात्रेण फलाभिसम्बन्धो भवत्यतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ ३५ ॥

गुर्वर्थदीपिका

तमसि परकृतगेहे स्वकृतत्वभ्रमेणान्तः प्रवेशेऽपि बलान्निष्कासनदर्शनेन फलाप्राप्तेरिति भावेनाऽऽह अतिप्रसङ्गादिति ।

भावबोधः

ॐ उपादानात् ॐ । भाष्ये साधनपदप्रयोगानुरोधादाह– संसारेऽपीति । उक्तरीत्या क्रमेण शङ्काद्वयनिवर्तकत्वात् सूत्रे 'च' शब्दाभावः । भाष्ये तु 'विहारोपदेशादित्य'नेन युक्त्या साधितमेव

(भावबोधः)
कर्तृत्वस्य पारमार्थिकत्वोपपादनादित्यनेनापि प्रत्यक्षेण साध्यत इति भावेन प्रतीतेश्चेति 'च' शब्द इति ज्ञातव्यम् । यद्वा, 'च' शब्दोऽप्यर्थको भिन्नक्रम इत्यभिप्रेत्योक्तम्– संसारेऽपीति । कारयितृनियतत्वं कर्तृत्वं चेति भाष्येण सूत्रे 'उभयथा चे'ति 'च' शब्दसम्बन्ध उक्तो भवति ।

भावदीपः

ॐ उपादानात् ॐ । प्रत्यक्षस्याप्युक्तेरुपयोगायावतारयति ॥ अस्त्विति ॥ साध्यपूर्त्यां भाष्यं व्याचष्टे ॥ न जीवस्येति ॥ चशब्दार्थमाह ॥ ततश्चेति ॥ यद्वोत्तरसूत्रे चशब्दस्यात्राप्यन्वयमुपेत्योक्तहेतुसमुच्चयेन भाष्ये प्रतीतेश्चेत्युक्तम् अत एवाग्रे टीकायां प्रत्यक्षेण चेत्यनुवादः ॥ ३५ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ उपादानात् ॐ ॥ भाष्ये साधनपदप्रयोगादाह संसारेपीति ॥ ज्ञः संसारेपि कर्तैव नतु काल्पनिककर्तृत्ववान् मोक्षार्थं साधनेति कर्तव्यतोपादानानुभवादिति सूत्रार्थः ॥ भाष्ये चशब्दस्तु ज्ञःकर्तेत्यनुकर्षसूचकः ॥ चशब्दस्यार्थान्तरमाह ॥ ततः फलेति ॥ साधनोपादान-प्रतीतेर्नारोपरूपत्वं साधनोपादाने फलदर्शनादित्यर्थः । यद्वा विध्यपवादरूपबाधकाभावाच्च न साधनोपादानप्रतीतेर्भ्रमत्वमिति समुच्चये चशब्दः ॥ तदुक्तं शब्दात्रचबाधो दृश्यत इति तत्वप्रदीपे ॥

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ उपादानात् ॐ ॥ भाष्ये साधनपद प्रयोगादाह ॥ संसारेऽपीति ॥ उक्तरीत्या क्रमेण शङ्काद्वयनिवर्तकत्वात् सूत्रे चशब्दाभावः । भाष्येतु विहारो पदेशादित्यनेन साधितमेव कर्तृत्वस्य पारमार्थिकत्वं उपादानादित्यनेनापि साध्यत इति भावेन प्रतीतेश्चेति चशब्दवृत्तिर्ज्ञातव्या ।

वाक्यार्थविवरणम्

तावतापि ॥ काल्पनिककर्तृत्वाङ्गीकारेणापि ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ उपादानात् ॐ । मोक्षाद्युद्देशेन साधनाद्युपादानस्य प्रत्यक्ष सिद्धत्वान्न काल्पनिकं कर्तृत्वमित्यर्थः । अति प्रसङ्गादिति । परकृतभोजने स्वकृतानुसन्धानमात्रेण स्वात्मनस्तृप्तिः स्यादित्यर्थः ।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॐ ॥ ३६ ॥

'आत्मानमेव लोकमुपासीत' (बृ.उ. ३-४-१५) इति क्रियायां व्यपदेशाच्च । अन्यथाऽऽत्मैव लोकमिति निर्देशः स्यात् ॥ ३६ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

अनादेरध्ययनपरिगृहीतस्य स्वतःप्रमाणस्य शास्त्रस्याप्रयोजकत्वानुपपत्त्या प्रत्यक्षतश्च कर्तृत्वमवधारितम् । प्रत्यक्षतोऽपि विधत्ते श्रुतिरित्याह– व्यपदेशाच्चेत्यादि सूत्रम् । परमात्मानमेव लोकमाश्रयं स्वामिनमुपासीतेति क्रियायां कर्तृत्वेन सम्बन्धव्यपदेशाच्च जीवः कर्ता । अकर्तृत्वे जीवस्य परमात्मैव स्वात्मानमन्यं वा लोकमुपासीतेति निर्देशः स्यात् । कर्तुर्ऋते क्रियाविधिवैयर्थ्यात् । न च परे स्वतन्त्रे नित्यनिर्दोष आप्तकामे विधिः प्रतिषेधो वा पदं निधत्त इति युज्यते । नचैतावता श्रुतिस्मृतियुक्तिसिद्धं स्वेच्छया कर्तृत्वं चालयितुं पार्यते । अतो जीवोऽपि कर्तेत्युक्तम् ।

तत्त्वप्रकाशिका

एवमुपपत्त्या प्रत्यक्षेण च साधितजीवकर्तृत्वं श्रुत्याऽपि समर्थयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ व्यपदेशाच्चेति ॥ 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' इत्यादावुपासनादिक्रियायां कर्तृत्वेनात्मनो व्यपदेशात्तस्यापि कर्तृत्वमस्त्येव । अत्र जीव उपासीतेत्युक्त्यभावात्कथमयं जीवस्य कर्तृत्वव्यपदेश इति । मैवम् । न हि तावत्क्रिया कर्तृशून्या युक्ता । न तावज्जडं कर्तृ । जीवस्यात्र कर्तृत्वेन श्रुत्यनभिमतत्वे परमात्माभिप्रेतः: स्यात् । अन्यथा श्रुतिवैयर्थ्यापातात् । तथा च तस्य कर्तृत्वेन व्यपदेशः स्यान्न तु कर्मत्वेन । अतो जीवस्यैवात्र कर्तृत्वमुच्यते । तथा च प्रामाणिकत्वान्न गौरवमिति भावः ॥ ३६ ॥

भावदीपः

ॐ व्यपदेशाच्च क्रियायां ॐ । उपपत्त्येति ॥ शास्त्रार्थवत्त्वान्यथानुपपत्तिमुक्तिकालीन-कर्तृत्त्वश्रवणान्यथानुपपत्तिरूपोपपत्त्येत्यर्थः । सूत्रे चशब्दादाह ॥ श्रुत्यापीति ॥ तथा चोक्तं ह्टवादे प्रत्यक्षैषा कर्तृता जीवसंस्था तथागमादनुमानाच्च सर्वमिति ॥ समर्थयदिति ॥ समाहितोऽयं शब्दः प्रागस्माभिर्नामपादे छन्दोनये ॥ कर्तृत्वेनेति ॥ लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति कर्तरि लकारविधानादिति भावः । ज्ञः कर्तेत्यनुवृत्तिं मत्वार्थमाह ॥ तस्यापि कर्तृत्वमिति ॥ अन्यथेत्यादि भाष्यं व्याख्यातुं परिष्करोति ॥ अत्रेत्यादिना तथा चेत्यन्तेन ॥ तथा चेति ॥ जीवस्याकर्तृत्वे इत्यर्थः । प्रागुक्तदोषं निराह ॥ तथा चेति ॥ श्रुत्यादिना जीवकर्तृत्वे सिद्धे सतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ व्यपदेशाच्च क्रियायां नचेन्निर्देशविपर्ययः ॐ ॥ उपपत्येति ॥ जीवस्यहि विहितकर्तृत्वाभावे नियोज्याभावेन यजेतेत्यादिविधिशास्त्रस्यारण्यरोदनायमानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्युपपत्येत्यर्थः ॥ श्रुत्यापीति ॥ आत्मानमेव लोकमुपासीतेत्यत्र उपासीतेत्युक्तक्रियायां जीव इति कर्तृवाचक-प्रथमान्तपदेन जीवस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात् ॥ आगमप्रमाणेनापीत्यर्थः ॥ सूत्रे ज्ञः कर्तेत्यस्ति ज्ञस्येति विपरिणामेनाप्यनुवर्तते ॥· आत्मानमेव लोकमुपासीतेत्यत्रोपासीतेत्यत्रक्रियायां उपासनालक्षणायां जीव इति प्रथमान्तपदेन कर्तृत्वव्यपदेशाच्च जीवःकर्तेतिसूत्र खण्डार्थमभिप्रेत्य व्यपदेशाच्चेत्यन्तभाष्यभावमाह ॥ आत्मानमिति ॥ ननेदित्यादिसूत्रव्यावर्त्यं शङ्कते ॥ अत्र जीवस्येति ॥ जीव उपासीतेति साक्षादुक्त्यभावेपि अध्याहारेण जीवपदस्यान्वय इति वक्तुमध्याहारस्य श्रुतपदेनान्वयपूर्वभाव एव कर्तव्यत्वात् श्रुतमात्रेणनान्वय इत्याह ॥ नहितावदिति ॥ उपासना क्रियाकर्तारं विना नसंभवतीति कर्तृवाचकपदाध्याहारेण तावद्भवितव्यमिति भावः ॥ एवं सामान्यतः कर्तृवाचकपदाध्याहारसिद्धिमुक्त्वापरिशेषमाह ॥ नतावदिति ॥ ज्ञानेच्छाप्रयत्न रूपकर्तृत्वस्याचेतने शङ्कितुमनर्हत्वादिति भावः ॥ ईश्वरवाचिपदस्याध्याहारप्रसक्तिं संपाद्य प्रतिषेधति ॥ जीवस्येति ॥ श्रुतिवैयर्थ्यादिति ॥ लोकमुपासीतेति वाक्यस्य कर्तारं विना अरण्यरोदनायमानत्वेन वैयर्थ्यं प्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ततः किमित्यतो नचेदित्यादिव्याख्यापरं अन्यथेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ तथाचेति ॥ तथासति जीवस्य कर्तृत्वेनाभिप्रेतत्वे, परमात्मन एव तत्प्रसक्तौ सत्यामित्यर्थः ॥ ततश्च नचेज्जीवस्यात्राध्यहारेण कर्तृव्यपदेशो नचेत् परमात्मन एवकर्तृत्वापत्या तस्य कर्तृत्वलाभायात्मानमिति निर्देशस्य विपर्यये प्रथमान्ततया व्यत्यासः स्यात्

(वाक्यार्थमुक्तावली)
ननु कर्मत्वेनेति खण्डार्थ उक्तो भवति ॥ इदानीं परिशेषेण जीवपदाध्याहार एव कार्य इत्याह ॥ अत इति ॥ यतो नजडस्य, नापीश्वरस्यात्र विवक्षा अत इत्यर्थः ॥ सूत्रचतुष्टयार्थमुपसंहरन् जीवकर्तृत्वे गौरवमिति पूर्वपक्षं प्रतिक्षिपति ॥ तथाचेति ॥

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देश विपर्ययः ॐ ॥ तस्यापीति ॥ जीवस्यापीत्यर्थः ॥ न तावदिति ॥ तस्य ज्ञानाद्यभावादित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ सर्वथाकर्तृत्वाभाव इत्त्यर्थः । क्रियायाः कर्तृव्याप्तत्वेन कर्त्रभावे उपासीतेति क्रियाप्रतिपादकश्रुति वैयर्थ्यं स्यादिति भावः । ननूभयोः कर्तृत्वे गौरवमित्यत आह ॥ तथा चेति ॥

वाक्यार्थविवरणम्

आत्मनः ॥ जीवस्य ॥ श्रुतीति ॥ उपासीतेति श्रुतीत्यर्थः । कर्तृशून्यत्वादिति भावः ॥ तस्य ॥ परमात्मनः ॥ तथाचेति ॥ एवं जीवकर्तृत्वाङ्गीकार इत्यर्थः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॐ । जीवः कर्तैव कुतः उपासनारूपायां क्रियायां तस्य कर्तृत्वेन व्यपदेशात् आत्मानमेव लोकमुपासीतत्यभिधानात् जीवस्य कर्तृत्वं न चेत्तर्हि निर्देशस्यात्मानमित्यस्य विपर्ययः आत्मेति व्यत्यासः स्यादित्यर्थः । लोकं सर्वाधारम् । न हीति ॥ कर्तुः क्रियाश्रयत्वेन तदभावे निराश्रयक्रियायोगादिति भावः ।

सूत्रभाष्यम्

तर्हि कथमीश्वरस्यैव कर्तृत्वमित्यतो वक्ति –

॥ ॐ उपलब्धिवदनियमः ॐ ॥ ३७ ॥

यथा ज्ञाने इदं ज्ञास्यामीत्यनियमः प्रतीयते एवं कर्मण्यपि जीवस्य । 'य आत्मानमन्तरो यमयती'ति च श्रुतिः ॥ ३७ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

अथ कथ''मितरव्यपदेशादि''त्यादिना कर्तृत्वनिराकरणमित्यतो वक्ति– उपलब्धिवदनियमः । यथा ज्ञान इदं सुरूपं सुगन्धं सुस्वरं वा ज्ञास्यामि विपरीतं न पश्यानि न जिघ्राणि न शृणवानीत्येवं स्पृहयतोऽपि तदुपलब्धावनियमो दृश्यते । एवं चिकीर्षाविशेषवतोऽपि कर्मण्यनियमोऽस्वातन्त्र्यं दृश्यते । अतः कर्तृत्वनिराकरणमिति ।

तत्त्वप्रकाशिका

नन्वेवं जीवस्यापि कर्तृत्वे कथमीश्वरस्यैव कर्तृत्वं पूर्वं समर्थितं कथं च श्रुतिरुपपद्येत । अतस्तद्विरोधोऽस्त्येवेत्याशयेनाशङ्क्य तत्परिहाराय सूत्रमवतार्य व्याचष्टे ।। तर्हीति ।। इदं वस्त्वहं ज्ञास्यामीत्येवं निरूपितेऽपि यथा जीवस्य न ज्ञाने नित्यमोऽस्ति । स्वेच्छानुसारेण न ज्ञानलाभः । तथा करिष्यामीति निरूपितेऽपि कर्मणि नियमाभावादीश्वरस्य तु तद्भावात्स एव कर्ता न जीव इत्युक्तं प्राङ् न तु सर्वथा कर्तृत्वाभावादिति भावः । न चायं दृष्टान्तः साध्यसमः । न हि जिज्ञासुर्ज्ञानक्रियायामेव साक्षाद् व्याप्रियते किं तु तत्साधन एवेति । ईश्वरस्यैव नियमेन कर्तृत्वं न जीवस्येत्यत्र प्रमाणमाह ।। य इति ।। ३७ ।।

गुर्वर्थदीपिका

न चायं दृष्टान्तस्साध्यसम इत्यस्य परचित्तवृत्तिजिज्ञासायास्तल्लभ्यज्ञानानियमस्य च परेषामयोग्यत्वेन निर्णेतुमशक्यत्वात्साध्यसमः सन्दिग्धः । न च स्वात्मनि द्वयमप्यनुभूयत इति वाच्यम् । अन्यस्मिन्नियमसद्भावे तस्य कर्तृत्वसम्भवेन सर्वजीवकर्तृत्वाभावसाधनोपयोग्युपलब्ध्यनियमाख्य दृष्टान्तासिद्ध्या प्रकृतानुपयोगित्वात् । न हि जिज्ञासुरित्युत्तरवाक्येऽपि साक्षाज्ज्ञान एव तस्य व्यापारे भवत्यनिर्णयः । न हि कोऽपि साक्षात्सुहृद्दर्शनादिरूपज्ञाने व्याप्रियते । किंतु तद्दर्शनानुकूलतद्ग्राम गमनादिव्यापारे । अतस्तदीयजिज्ञासापरावृत्त्या गमने मुखमालिन्यादिना ज्ञानाभावश्च कथमन्येनापि न गृह्यते । कथमन्यथा परदेहस्य सजीवतासिद्धिरिति भावः ।

भावदीपः

ॐ उपलब्धिवदनियमः ॐ । श्रुतिरिति ।। नान्यः कर्तेति श्रुतिरित्यर्थः ।। अत इति श्रुतिसमर्थनयोर्निरवकाशत्वादित्यर्थः । भाष्यं व्याचष्टे ।। इदमिति ।। निरूपितेऽपि

(भावदीपः)

उद्दिष्टेऽपीत्यर्थः । ज्ञान इत्यनेनान्वयः ॥ साध्यसम इति ॥ विप्रतिपन्न इत्यर्थः । समाधत्ते ॥ न हीति ॥ साक्षाद्व्याप्रियत इति ॥ तथात्वे हि ज्ञाननियमानुपलम्भः प्रयत्नाभावनिमित्तक इति कथञ्चित्कल्प्येत । यदा तु साधन एव व्याप्रियते तदा सुन्दरवस्त्वादिदर्शनार्थं गमनादिव्यापारे प्रत्यक्षेऽपि तज्ज्ञानानियमदर्शनं सर्वजनसिद्धमिति भावः ॥ इत्यत्र प्रमाणमिति ॥ अत्र च श्रुतावीशजीवयोः स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्यप्रतीतेरिति भावः ॥ ३७ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ उपलब्धिवदनियमः ॐ ॥ कथं च श्रुतिरिति ॥ नान्यः कर्तेत्यादिश्रुतिरित्यर्थः ॥ सूत्रे क्रियायामित्यस्ति ॥ तत्र तस्यैवेति ॥ सप्तम्यर्थे वतिः ॥ उपलब्धावनियमो यथैवं क्रियायामनियम इत्यर्थमभिप्रेत्य नियमप्रकारप्रदर्शनपरं भाष्यं व्याचष्टे इदं वस्त्विति ॥ ज्ञास्यामीत्यतः परं शेषमाह ॥ एवं निरूपितेपीति ॥ इच्छितेपीत्यर्थः ॥ नचायं दृष्टान्त इति ॥ परकीयज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वेन परज्ञानेष्वनियमस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्साध्यसमो दृष्टान्त इति वाच्यमित्यर्थः ॥ नहीति ॥ ज्ञानस्य साक्षात्प्रयत्नविषयत्वाभावात् ज्ञानार्थं साधने यतमानस्य तदलाभं ज्ञातुमशक्यत्वादिति भावः ॥ नियमेन कर्तृत्वमनन्याधीनेच्छादिमत्वेनाविफलप्रयत्नवत्वम् ॥

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ उपलब्धिवदनियमः ॐ ॥ ननु ज्ञानेऽपि जीवस्य न नियतकर्तृत्वम् । ज्ञास्यामीति इच्छायां साक्षाज्ज्ञानस्य नियमेनालाभात् । तथा च नायं दृष्टान्त इत्याशङ्क्य निषेधति ॥ न चेति ॥ न हि जिज्ञासुरिति ॥ यदि जिज्ञासोर्ज्ञान एव साक्षात् व्यापारस्यात् तदा नियमेन ज्ञानं सम्भवतीति वक्तव्यम् । मैवम् । किन्तु तत्साधन एव व्यापारः । साधनलाभस्तु कदाचिद्भवति कदाचिन्नेति न दृष्टान्तः साध्य सम इति भावः ।

वाक्यार्थविवरणम्

कथं च श्रुतिरिति ॥ अन्यस्य कर्तृत्वनिषेधपरा नान्यः कर्तेति श्रुतिरित्यर्थः । ॥ एवं निरूपितेऽपीति ॥ एवं संकल्पितेऽपीत्यर्थः ॥ ज्ञाने ॥ तद्वस्तुज्ञाने । एतदेव विवृणोति ॥ स्वेच्छयेति ॥ कर्मणि नियमेति ॥ स्वेच्छानुसारेण कर्मकरणाभावादित्यर्थः । ॥ प्राक् ॥ इतरव्यपदेशादित्यत्र ॥ साध्यसम इति ॥ ज्ञास्यामीत्येवं स्वेन संकल्पिते स्वेच्छानुसारेण

(वाक्यार्थविवरणम्)

ज्ञानलाभो भवत्येवेति साध्यवद्दृष्टान्तोऽपि सन्दिग्ध इत्यर्थः ॥ न हि जिज्ञासुरिति ॥ ज्ञास्यामीति ज्ञानेच्छायां सत्यां यदि साक्षात्फलीभूतज्ञान एव व्यापारवान् स्यात्तदा स्वेच्छानुसारेण ज्ञानप्राप्त्या साध्यसमत्वं दृष्टान्तस्य स्यात् । न चैवम् । न हि ज्ञानेच्छुरिच्छानन्तरं साक्षाज्ज्ञान एव व्यापारवान् भवति, किन्तु ज्ञानसाधनीभूतसन्निकर्षादिसंपादन एव । तत्साधने लाभोऽपि कदाचित् स्वेच्छानुसाराद्भवति कदाचिन्नेति । तत्साधनेलाभो न स्वेच्छानुसारेण नियमेन भवतीत्य-स्वातन्त्र्यमिति भावः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ उपलब्धिवदनियमः ॐ । यथोपलब्धौ ज्ञानेऽनियमः इच्छानुसारेण प्राप्त्यभावस्तथाक्रि-यायामपीत्यर्थः । निरूपिते अपेक्षिते ज्ञानविशेषणमेतत् साध्यसमः पक्षसमः कर्मणीव ज्ञानेप्यनियमस्य प्रत्यक्षेणानिश्चयादिति भावः । स्वज्ञाने तावदयं प्रत्यक्षः परकीये प्रकारान्तरमाह ॥ न हीति ॥ व्याप्रियते व्यापारवान्भवति येन परकीयज्ञानेच्छादेरतीन्द्रियत्वेनानिश्चय इति भावः ॥ तत्साधन इति ॥ स्वाभिलषित ज्ञानाय तत्साधनं संपादयति तच्च प्रत्यक्षसिद्धं तथाच तेन तदनुगुणज्ञानेच्छानुमानमनन्तरं फलविशेषण ज्ञानविशेषानुमानं च सुलभमिति भावः ।

सूत्रभाष्यम्

कुतः ?–

॥ ॐ शक्तिविपर्ययात् ॐ ॥ ३८ ॥

अल्पशक्तित्वाज्जीवस्य ॥ ३८ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

कुत एतत्– शक्तिविपर्ययात् ॥ हरेः पूर्णा शक्तिः, तद्विपरीताऽल्पाऽस्य शक्तिरिति ।

तत्त्वप्रकाशिका

ननूभयोःकर्तृत्वाविशेषेऽपीश्वरस्यैव नियमेन कर्तृत्वं न जीवस्येत्येतत् किं निबन्धनं वैलक्षण्यमिति पृच्छति ॥ कुत इति ॥ स्वतन्त्रपारतन्त्र्यनिमित्तौ नियमानियमाविति परिहारं वक्तुमीशजीवयोः

(तत्त्वप्रकाशिका)
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ये साधयत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ।। शक्तीति ।। ईश्वरस्य पूर्णशक्तित्वात्स्वातन्त्र्यम् । जीवस्य तद्विपर्ययादस्वातन्त्र्यं प्रतीयत इति भावः ।। ३८ ।।

गुर्वर्थदीपिका

स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यनिमित्तौ नियमानियमाविति परिहारं वक्तुमित्यत्र न हि सूत्रकृताऽप्य-स्वातन्त्र्यमेव सूत्रितम् । शक्त्यभावः कुतस्सूत्रित इति चेन्न । अस्वातन्त्र्यमपि कुतो जीवस्येति शङ्कायां कालकारणतया पूर्णशक्त्यभावस्यैव वक्तव्यत्वादिति सूत्रकृतोऽभिसन्धिसम्भवादिति समाधानमूह्यम् ।

भावदीपः

ॐ शक्तिविपर्ययात् ॐ । पूर्वमनियमपदं नियमस्याप्युपलक्षकं व्याख्याय तस्यैव कुत इति भाष्ये नियमपदानुषङ्गमुपेत्यार्थमाह ।। नन्वित्यादिना ।। वक्तुमिति ।। अत इति भाष्येणेति भावः । सूत्रमुपलक्षणं मत्वा व्याचष्टे ।। ईश्वरस्येति ।। पूर्णशक्तित्वतो हरेरिति स्मृतेरिति भावः । ज्ञस्येत्यनुवृत्तिं मत्वाह ।। जीवस्येति ।। वक्ष्यमाणं साध्यमत्रापि संयोजयति ।। अस्वातन्त्र्यमिति ।। ३८ ।।

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ शक्तिविपर्ययात् ॐ ।। उभयोः कर्तृत्वेति ।। ज्ञानेच्छाप्रयत्नलक्षणकर्तृत्वा- विशेषेपीत्यर्थः ।। किं निबन्धनमिति ।। प्रामाणिकत्वेपि किं निमित्तकमित्यर्थः ।। स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्येति ।। साधनस्वातन्त्र्यनिमित्तौ फलनियमानियमाविति अत इत्यत्र वक्तुमित्यर्थः ।। ज्ञस्य पूर्णशक्तिविपरीताल्पशक्तित्वादस्वातन्त्र्यं प्रतीयत इति वक्ष्यमाणशेषेणान्वयं मत्वा सूत्रार्थमाह ईश्वरस्येति ।।

वाक्यार्थविवरणम्

नियमानियमौ ।। कर्तृत्वनियमानियमौ । नियमेन कर्तृत्वतदभावाविति यावत् ।।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ शक्तिविपर्ययात् ॐ । न जीवः स्वतन्त्रः कुतः जीवशक्तेः परमात्मशक्त्यपेक्षया विपर्ययादल्पत्वादित्यर्थः ।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ समाध्यभावाच्च ॐ ॥ ३९ ॥

समाध्यभावाच्चास्वातन्त्र्यं प्रतीयते ॥ ३९ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

समाध्यभावाच्च । मनस्समाधानं चातिदुष्करं जीवस्य प्रतीयते । स्मर्यते च–

"चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ।
असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलमि"ति ॥ अतश्चास्वातन्त्र्यं गम्यते ।

तत्त्वप्रकाशिका

युक्त्यन्तरेणैतत्प्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ समाधीति ॥ समाधानमलं बुद्धिरस्तीश्वरस्येति तस्य स्वातन्त्र्यं जीवस्य च तदभावादस्वातन्त्र्यं प्रतीयते । स्वातन्त्र्यस्य पूर्णकामत्त्वादिति भावः । एवं चेत्किं तर्हीत्यत आह ॥ अत इति ॥ यत एवमीशजीवयोः स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ये प्रतीयेते अतः स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां नियमानियमाविति भावः ॥ ३९ ॥

गुर्वर्थदीपिका

सम्यक् आ मनसो धारणं बाह्यविषयेष्वप्रेष्यान्तरेव धारणं समाधानमिति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्याऽऽह अलम्बुद्धिरिति । न च वाच्यं मुनीनामस्त्यलम्बुद्धिरिति । "विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः । रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते" इति गीतावचनेन तेषां मुनीनामप्यपरोक्षज्ञानात्प्राग्रस शब्दवाच्याऽऽकांक्षासद्भावेन सम्यगलम्बुद्धेरभावात् । भगवद्दर्शनोत्तरकालं निमित्तार्थकत्वाप्रत्ययमहिम्ना भगवत्प्रसादायत्तत्वेन स्वतोऽलम्बुद्धेरभावाद्रसोऽपीति गर्हार्थकापिपदेन ज्ञानोत्तरकालमपि भिक्षाटनादौ प्रवृत्तिदर्शनेन साऽपि न सर्वविषयेऽपीति गर्हितवान् । अतः सामस्त्येन स्वतोऽलम्बुद्धिर्भगवत एवासाधारणो धर्म इति भावस्सूत्रकारस्य ।

भावदीपः

ॐ समाध्यभावाच्च ॐ । चशब्दादाह ॥ युक्त्यन्तरेणेति ॥ अत इत्यनुवादः । स्वातन्त्र्येत्यादिव्याख्या ॥ ३९ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ समाध्यभावाच्च ॐ ॥ समाधिर्मनःसमाधिरलंबुद्धिरिति यावत् ॥ अलंबुध्यभावेऽस्वातन्त्र्यं कुत इत्यत आह ॥ स्वतन्त्रस्येति ॥ स्वतन्त्रस्यैव पूर्णकामत्वादलंबुध्यभावलक्षणापूर्णकामत्वेन पारतन्त्र्यमनुमीयत इति भावः ॥ एवं चेदिति ॥ यद्येवं स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ये प्रकृते तर्हि किं प्रकृत इत्यर्थः ॥ अत इत्यस्य सौत्रेणानियम इत्यनेनान्वय इति भावेनाह यत एवमिति ॥

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ समाध्यभावाच्च ॐ ॥ तदभावादिति ॥ अलम्बुध्यभावादित्यर्थः ।

वाक्यार्थविवरणम्

एतत् ॥ ईशजीवयोः स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यरूपं प्रमेयम् ॥ अलम्बुद्धिः ॥ पूर्णकामत्वम् । एवं चेत्किं तर्हीति ॥ यदीशजीवयोः स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ये स्तस्तर्हि किमायातं प्रकृत इत्यर्थः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ समाध्यभावाच्च ॐ । समाधेः अलम्बुद्धेः जीवे अभावाच्च तस्यास्वातन्त्र्यमित्यर्थः । स्वतन्त्रस्येति ॥ स्वसत्तादौ परानपेक्षस्यैवेत्यर्थः ॥ किमिति ॥ कुत इति प्रश्नोत्तरं किमित्यर्थः ।

सूत्रभाष्यम्

अतः –

॥ ॐ यथा च तक्षोभयथा ॐ ॥ ४० ॥

यथा तक्ष्णः कारयितृनियतत्वं कर्तृत्वं च विद्यते एवं जीवस्यापि ॥ ४० ॥

तत्त्वप्रदीपिका

अतोऽस्वातन्त्र्यप्रमाणेभ्यः कर्तृत्वप्रमाणेभ्यश्च । यथा च तक्षोभयथा ॥

तत्त्वप्रकाशिका

नन्वेवं यदि जीवस्य न स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वमपि त्वीश्वरेच्छयैव कथं तर्हि कर्तोच्यते । स्वतन्त्रः खलु कर्तेत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ यथेति ॥ यथा तक्षा प्रासादकारयितृनियतोऽपि कर्तोच्यते तथेश्वरनियतोऽपि जीवः कर्तेति व्यपदेष्टुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

भावदीपः

ॐ यथा च तक्षोभयथा ॐ । सौत्रचशब्दो दार्ष्टान्तिकसमुच्चय इति भावेन भाष्ये एवं जीवस्याप्युक्तिरिति मत्त्वा तद्व्याचष्टे ॥ तथेश्वरेति ॥ ४० ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ यथाच तक्षोभयथा ॐ ॥ कारयितृनियंतृत्वं कर्तृत्वं चेति भाष्येण सूत्रे उभयथाचेति चशब्दसंबन्ध उक्तो भवति ॥ यद्वा एवं ज्ञस्यापीति भाष्येण दार्ष्टान्तिकसमुचये चशब्द इत्युक्तं भवति ॥

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ यथा च तक्षोभयथा ॐ ॥ कारयितृनियतत्वं कर्तृत्वं चेति भाष्येण उभयथा चेति च शब्दसम्बन्ध उक्तो भवति ।

वाक्यार्थविवरणम्

खल्वित्यनेन स्वतन्त्रः कर्ता । क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यादिति वैय्याकरणप्रसिद्धिं दर्शयति ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

स्वतन्त्रः: क्रियायाम् । ॐ यथाचतक्षोभयथा ॐ । यथा तक्षा वर्धकी उभयथा वेतनदातृनियम्यत्वेन कर्तृत्वेन चोच्यते तथा जीवोपीशनियम्यः कर्तेत्यर्थः । चशब्दोदार्ष्टन्तिकसमुच्चायकः ।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ परात्तु तत् श्रुतेः ॐ ॥ ४१ ॥

सा च कर्तृत्वशक्तिः परादेव ।

"कर्तृत्वं करणत्वं च स्वभावश्चेतना धृतिः ।
यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षये"ति हि पैङ्गिश्रुतिः ॥ ४१ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

परात्तु तत् श्रुतेः । अयमनयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विशेषः । यद्यपि तक्ष्णः कारयित्रा द्रव्यदनादिना नियतत्वं, तथाऽपि न तु तक्षणादिशक्तिस्तन्निमित्ता । जीवस्य तु सा च कर्तृत्वशक्तिः परादेव ॥

तत्त्वप्रकाशिका

ननु किं तक्ष्ण इव जीवस्य कर्तृत्वशक्तिर्जीवाधीनैवेश्वराधीनता तु वचनवेतनदानादिवदुत कर्तृत्वशक्तिरपीश्वराधीना । यद्याद्यस्तर्हि ईश्वरस्यैव कर्तृत्वमिति गतः पक्षः । द्वितीये न जीवस्य कर्तृत्वमित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ परादिति ॥ नास्माभिस्तत्कर्तृत्वसामर्थ्यं जीवाधीनमुच्यते येनापसिद्धान्तः स्यात् किं तु परमात्माधीनमेव । तथा श्रुतेरिति भावः ॥ ४१ ॥

गुर्वर्थदीपिका

वचनवेतनदानादीत्यत्र विष्टिगृहीतकर्तृसङ्ग्रहाय वचनमपि सङ्गृहीतम् । बलवतो बलात्कारवचनमित्यर्थः । वेतनदाता हि बहिरेव स्थित्वा कारयति न तु तान् क्षणमन्तः प्रविश्य तत्करचरणादिकमपि प्रेरयति । भगवांस्तु "योऽन्तः प्रविश्ये"ति स्मृतेर्जीवान्तः प्रविश्य तदीयवाङ्मनःकरचरणादिकमपि फलाभिमुखीकृत्य कारयति । अतः कर्तृत्वमपि भगवदधीनमिति भावः ।

भावबोधः

ॐ परात्तुतत्श्रुतेः ॐ । परमात्माधीनमेवेति । अनेन परा देवेति भाष्येण सौत्र'स्तु' शब्दोऽवधारणार्थो व्याख्यात इत्युक्तं भवति । सूत्रे पूर्वसूत्रात् विभक्तिविपरिणामेन पर इत्यनुवर्तते ।

(भावबोधः)

'पूर्वकर्मप्रयत्नं च संस्कारं चाप्यपेक्ष्य तु'

इति स्मृत्यनुसारेण कृतशब्दः कर्मपरः । योग्यतापि ग्राह्या । 'तु' शब्द एवार्थः ।

भावदीपः

ॐ परात्तु तत् श्रुतेः ॐ । गतः पक्ष इति ॥ एतेन कर्तृशक्तेरीशायत्तत्वोक्तेः पूर्वोक्तिविरोधनिरासः फलमिति दर्शितम् ॥ द्वितीय इति ॥ दारुप्रतिमावदिति भावः । परात्तु परादेवेत्युक्त्यवधारणव्यावर्त्योक्तिपूर्वं भाष्यं व्याचष्टे ॥ नास्माभिरिति ॥ ४१ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ परात्तु तत्श्रुतेः ॐ ॥ वचनवेतनेति ॥ वचनं मृदुवचनम् आदिपदेन विशिष्टग्रहणम् ॥ तुशब्दोऽवधारणेऽप्यर्थेय ॥ अत एव भाष्ये साचेत्युक्तम् ॥ शक्तिरिति विभज्यानुवर्तते ॥ ज्ञस्य कर्तृत्वशक्तिरपि परादेव तत्र श्रुतेरिति सूत्रार्थमभिप्रेत्य व्याचष्टे ॥ नास्माभिरिति ॥

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ परात्तु तत्श्रुतेः ॐ ॥ परादेवेति भाष्येण सौत्रस्तुशब्दोऽवधारणार्थो व्याख्यातः ।

वाक्यार्थविवरणम्

गतः पक्ष इति ॥ तथा चापसिद्धान्त इति ज्ञेयम् ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

वचनवेतनेति ॥ इत्थं कुर्विति वचनानुसारेण करणे न द्रव्यदानादिनाच तक्ष्णः शक्तेः कारयित्रधीनत्ववदित्यर्थः ॥ गतः पक्ष इति ॥ तथाचापसिद्धान्त इति भावः ॥ न जीवस्येति ॥ कर्तृत्व शक्तेरीश्वराधीनत्वे तस्यैव कर्तृत्वादिति भावः ॥ ॐ परात्तु तत् श्रुतेः ॐ । जीवस्य कर्तृत्वशक्तिः परात्तु इशादेव कुतः तत् श्रुतेः तस्य कर्तृत्वशक्तेरीश्वराधीनत्वस्यैव कर्तृत्वं करणत्वं चेति श्रुतिसिद्धत्वादित्यर्थः ।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषेधावैयर्थ्यादिभ्यः ॐ ॥ ४२ ॥

ततोऽप्रयोजकत्वं शास्त्रस्य नापद्यते । कृतप्रयत्नापेक्षत्वात्तत्प्रेरकत्वस्य । आदिशब्देनावैषम्यादि ।

''पूर्वकर्म प्रयत्नं च संस्कारं चाप्यपेक्ष्य तु ।
ईश्वरः कारयेत्सर्वं तच्चेश्वरकृतं स्वयम् ॥
अनादित्वाददोषश्च पूर्णशक्तित्वतो हरेरि''ति भविष्यत्पर्वणि ।

'एतदेवं न चाप्येवमेतदस्ति च नास्ति चे'ति च मोक्षधर्मे ॥ ४२ ॥ इति कर्तृत्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषेधावैयर्थ्यादिभ्यः । तर्हि विहितकरणे प्रतिषिद्धवर्जने चाशक्तं प्रति प्रवर्तमानं शास्त्रमप्रयोजकमिति न वाच्यम् । पूर्वकृतप्रयत्नापेक्ष एव हीश्वरस्तं भोगे प्रेरयति । तत्संस्कारमपेक्ष्य कर्मणि प्रेरयति । अतो विहितकारिणं पुण्यं भोजयति, कारयति च । निषिद्धकारिणं दुःखं भोजयति, पुनः पापं कारयति च । ततोऽप्रयोजकत्वं शास्त्रस्य नाऽपद्यते । धर्मात्सुखमधर्माद्दुःखमिति शास्त्रस्य स्थितिः । नच तत एवाप्रयोजकत्वं शास्तुरापद्यते । स्वकारितप्रयत्नापेक्षत्वात्तत्प्रेरकत्वस्य । प्रागेव प्रपञ्चितमेतत् । न च पूर्वपूर्वकर्माणां कार्यकारणरूपाणामीश्वरकारितत्वे तत एवाप्रयोजकत्वं शास्त्रस्येति वाच्यम् । ईश्वरः शास्त्रेण धर्ममधर्मं च प्रकाशयति, पुण्यस्वभावं तत्रावतारयति, पापाद्व्यावर्तयति, अपरमपरत्र । तं च चीर्णपुण्यं दुःखात्तारयति, सुखेन योजयति । अपरमपरथा करोति । एवं कृतप्रयत्नापेक्षः परमो नारायणः सर्वांस्तत्तत्कारयति, विधिप्रतिषेधावैयर्थ्याय वैषम्याभावाय नैर्घृण्याभावाय चेति रमणीयम् । वैषम्यनैर्घृण्ये परस्य स्वातन्त्र्यप्रसङ्गागते पुनर्निरस्ते इत्यदोषः । उक्तमेव मुहुर्मुहुर्मोक्षधर्मवचनेनापि संवादयति । इति कर्तृत्वाधिकरणम् ।

तत्त्वप्रकाशिका

नन्वस्मिन्नपि पक्षे दोष उक्तः । कर्तृत्वशक्तेरीश्वराधीनत्वे तस्यैव कर्तृत्वं न जीवस्येति पुनः शास्त्रवैयर्थ्यमित्येतामाशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ कृतेति ॥ यतोऽयं परो

(तत्त्वप्रकाशिका)
विधिनिषेधशास्त्रावैयर्थ्यायैव स्वस्य वैषम्यनैर्घृण्यपरिहाराय च जीवस्यानादिकर्मप्रयत्नयोग्यतापेक्ष एव जीवं प्रेरयति न त्वनपेक्षोऽतो न जीवशक्तेरीश्वराधीनत्वेऽपि शास्त्रवैयर्थ्यम् । अनपेक्षया प्रेरणे हि तत्स्यादिति भावः । अवैषम्यादि सङ्गृहीतमिति शेषः । उक्तोऽपि दोषपरिहारः स्मारयितुं पुनरत्रोक्तः । सूत्रार्थे स्मृतिसंमतिमाह ॥ पूर्वेति ॥ संस्कारो योग्यता । कर्मापेक्षया प्रेरकत्वे न तत्कर्मकर्तृत्वमीश्वरस्येत्यत आह ॥ तचेति ॥ तर्हि तत्प्रेरणापेक्षाभाव इत्यत आह ॥ अनादित्वादिति ॥ तर्हि कर्मणामानन्त्यात्कथं तत्कारयितृत्वमीश्वरस्येति तत्राह ॥ पूर्णेति ॥ अधिकरणार्थे स्मृतिं चाह ॥ एतदिति ॥ एतज्जीवस्य कर्तृत्वमेवं प्रामाणिकम् । न चाप्येवमीश्वरवत्स्वातन्त्र्येणात एतदस्ति न चास्ति चेत्युच्यत इत्यर्थः । अतः श्रुत्यविरोधेन जीवस्य कर्तृत्वसिद्धेर्युक्तो भगवति श्रुतिसमन्वय इति सिद्धम् ॥ ४२ ॥ अ० १७ ॥

गुर्वर्थदीपिका

कृतप्रयत्नापेक्षस्त्विति वदतोऽयमभिसन्धिः यदा तु लोके तत्कृतसेवादिमननुसन्दधदेव बलात्प्रेरयित्वा विष्टिगृहीतेन किञ्चित्कार्यं कारयति । तदा तस्य न किञ्चित्फलं ददाति । यदा तु प्राक्तत्कृतसेवादिकमनुसन्दधत्तस्मिन्ननुरक्त एव तेन किञ्चित्कारयति तदा तस्य फलं च दिशत्येव । अत ईश्वरेणापि प्राकृततत्कर्मादिकमपेक्ष्य केनचित्किञ्चित्कार्यं कार्यते तदा तस्य फलोपलब्धिरुचिता नान्यथेति । उक्तोऽपीत्यत्र ''वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वा''दि-त्यत्रोक्तोऽपीत्यर्थः । न तु भगवत एव स्वतन्त्रकर्तृत्वे फलमपि तस्यैव पूर्णं स्यान्न जीवस्येति चेन्न । विधिनिषेधबद्धतया करणे कारयितृत्वे फलकामनासद्भावे च स्याद्भगवतोपि फलम् । न चैवं नित्यमुक्ततया बन्धाभावात् । पूर्णतया फलकामनाभावाच्च । कुतस्तर्हि करोति कारयतीति चेत् शिशूनामर्थे पाककर्तृभोजनकारयितृमातृवत् भक्तकुटुम्बितया केवलं लीलयैव सर्वस्यापि सम्भवात् । अत एव हि ''देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहे''ति श्रुतिः । संस्कारो योग्यतेत्यत्र सम्यक्कारयति स्वस्वयोग्यं शुभमशुभं मिश्रं वेति संस्कार इति व्युत्पत्त्या संस्कारो योग्यतेत्यर्थः ॥ २,३,१७ ॥

भावबोधः

ॐ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषेधावैयर्थ्यादिभ्यः ॐ । तस्यावैयर्थ्यादिभ्य एवेत्यपि सम्बन्ध इत्यभिप्रेत्य सूत्रे योजयति– अयं पर इत्यादिना । 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्' इत्यनेन गतार्थतामस्य सूत्रस्याशङ्क्य परिहरति– उक्तोऽपीति । इत्युच्यत इति । तेन न व्याहतिरिति भावः । अत्र सूत्रक्रमस्त्ववतारक्रमेण टीकायामेव स्पष्टः ॥ १७ ॥ इति कर्तृत्वाधिकरणम् ।

भावदीपः

ॐ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु ॐ । दोष उक्त इत्येतदेव व्यनक्ति ॥ कर्तृत्वेति ॥ भाष्ये तत इत्यस्य परामर्शविषयं दर्शयन् भाष्यसूत्रयोरर्थमाह ॥ यत इति ॥ पूर्वस्मात्पर इत्यनुवृत्तिम् मत्त्वाह ॥ अयं पर इति ॥ अवैयर्थ्यायैव न त्वशक्तस्य स्वस्य सहायार्थमित्येवार्थः । कृतपदार्थः कर्मेति । सूत्रोक्तमुपलक्षणं मत्त्वाह ॥ योग्यतेति ॥ सौत्रतुशब्दार्थ एवेति । शेषमाह ॥ जीवं प्रेरयतीति ॥ एवकारव्यावर्त्योक्तिर्न त्विति । तत इत्यादिभाष्यवाक्यं व्याचष्टे ॥ अत इति ॥ विवृतमेतद्गीताभाष्ये अष्टादशेऽध्याये । अकर्तृत्वेऽपि विधिद्वारा ईश्वरप्रसादादिच्छोत्पत्त्योक्तकारणैः कर्मद्वारा पुरुषार्थी भवतीत्यादिना वैषम्यनैर्घृण्येनेत्यनेनापौनरुक्त्यायाह ॥ उक्तोऽपीति ॥ स्मारणं च कर्तृशक्तेरीशाधीनत्वप्रयुक्तवैषम्यादि शङ्कानिवृत्त्यर्थमिति ॥ उच्यत इति ॥ नान्यः कर्तेत्यादावित्यर्थः ॥ अत इति ॥ युक्तिप्रत्यक्षश्रुतीनां भावात् । अकर्तृत्वश्रुतेः स्वातन्त्र्यनिषेधपरत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अ० १७ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषेधावैयर्थ्यादिभ्यः ॐ ॥ पूर्वसूत्राद्विभक्तिविपरिणामेन पर इत्यनुवर्तते ॥ पूर्वकर्म प्रयत्नं च संस्कारं चाप्यपेक्ष्यत इति स्मृत्यनुसारेण कृतशब्दः प्रयत्नपरः योग्यतापि ग्राह्या ॥ तुशब्द एवार्थः ॥ तस्य यथाश्रुतमपेक्षत एवेति अवैयर्थ्यादिभ्य इत्यनेनान्वयः ॥ प्रेरयतीति शेषः ॥ आदिपदेनावैषम्यमनैर्घृण्यं च गृह्यते यतस्ततोऽप्रयोजकत्वं शास्त्रस्य नोपपद्यत इति च शेष इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तस्य भाष्यस्य भावमाह ॥ यतोऽयमित्यादिना ॥ स्मारयितुमिति ॥ विस्मृतस्य पुनःस्मरणहेतुसंस्कारानधानायानुभवार्थमित्यर्थः ॥ तेन वचनस्यानुभावकत्त्वात्कथमेतदिति निरस्तम् ॥ अयमाशयः ॥ युक्तिप्रत्यक्षश्रुतिभिर्जीवः कर्ता नचान्यः कर्तेत्यादि श्रुत्या इतरव्यपदेशादिपूर्वोक्तयुक्त्या विरोधः ॥ तत्र जीवे स्वतन्त्रकर्तृत्वनिषेधात् इह चस्वतन्त्रकर्तृत्वोक्तेः ॥ न च परतन्त्रत्वे पुरुषेण नृत्यमानदारुयोषेव विध्यादिविषयत्वं नस्यादिति वाच्यम् ॥ तस्य चेतनत्वात् ॥ नापि चेतनत्वेपि दुर्बलस्य जलौघादिनेश्वरेण बलान्नुद्यमानत्वादीश्वरस्य जीवकर्मानुसारेणेच्छाप्रयत्नाद्युत्पाद्य कारयितृत्वेन जीवेच्छाधीनत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् ॥ नापीश्वरोत्पादितेच्छादिमत्वेन स्वतः प्रवृत्त्यभावात्कारयितृनियतस्य तक्षण इव राजभटाद्युत्पादितेच्छादिमतो विष्टिगृहीतस्येव संबन्धितया विधिज्ञानेच्छादिमात्रेणविधि विषयत्वोपपत्तेः ॥ नापि कर्तृत्वशक्तेरीशायत्तत्वेन स्वातन्त्र्याभावात्स्वतन्त्रः कर्तेत्युक्तलक्षणाभावात् ॥ जडं प्रतीव

(वाक्यार्थमुक्तावली)

चेतनत्वेपि विध्यनुपपत्तिः स्वातन्त्र्यं तु जडान्प्रतीत्युक्तत्वेनेशदत्तस्वातन्त्र्यस्य सत्वेन जडवैलक्ष्यण्यात् ॥ नापि कचित्कृतिविघातात्प्रयत्नेऽपि फलाभावात् क्वचिद्व्यभिचारस्या-स्वातन्त्र्योपपादकत्वेपि प्रायःफलभोक्तृत्वात् ॥ तावता विध्यविषयत्वेपि चेत्यादिविधि-विषयत्वानुपपत्तेः ॥ पाकार्थयत्नेपि तत्फलपर्यवसानाभावात् स्याज्जीवेपि विध्यविषयेभ्यो ईशजडमुक्तेभ्यो व्यावृत्तस्य स्वसंबन्धितया विधिज्ञानस्य तज्जन्यायाः फलसाधनेच्छायाः साधनविषयकृतेश्चानुभवसिद्धत्वात् ॥ पारतन्त्र्येपि तावन्मात्रेणविधि विषयत्वं कर्मफलभोक्तृत्वं च ॥ एतदेवाभिप्रेत्योक्तं भगवत्पादैः गीताभाष्ये, अकर्तृत्वेपि विधिद्वारेश्वरप्रसादादिच्छोत्पत्त्या उक्तकरणे कर्मकर्तुः पुरुषार्थो भवतीति न प्रवृत्तिविधिवैयर्थ्यम् ॥ विस्तरस्तु चन्द्रिकायाम् ॥ अत्राद्यं सूत्रचतुष्टयं स्वपक्षसाधकं शिष्टं बाधकपरिहारकम् ॥ तत्राद्ये सर्वप्रमाणानुग्राहकस्य तर्कस्य विधिनिषेध शास्त्रवैयर्थ्यप्रसंगरूपस्योक्तिः ॥ द्वितीये तर्कसिद्धकर्तृत्वस्वाभाविकत्वसमर्थनम् ॥ तृतीये कर्तृत्वस्य तर्कसिद्धस्य संसारे प्रत्येक्षेणास्वाभाविकत्वसमर्थनम् ॥ चतुर्थे श्रुत्या कर्तृत्वसमर्थनम् ॥ पञ्चमे कर्तृत्वाभावोक्तेर्नियतकर्तृत्वाभावविषयत्वेन सावकाशत्वोक्तिः ॥ षष्टसप्तमयोर्नियतकर्तृत्वाभावसमर्थक पारतन्त्र्ये हेतुद्वयोक्तिः । अष्टमे पारतन्त्र्ये कर्तृत्वानुपपत्तिपरिहाराय दृष्टान्तोक्तिः । नवमे तक्ष्ण इव जीवस्य कर्तृत्वशक्तेरन्यायत्तत्वनिरासः । दशमे कर्तृत्वशक्तेरपि अन्याधीनत्वे पुनः कर्तृत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य परिहार इति सूत्रक्रमः ॥ १७ ॥

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषेधावैयर्थ्यादिभ्यः ॐ ॥ सूत्रे पूर्वसूत्रात् विभक्तिविपरिणामेव वर इत्यनुवर्तते । 'पूर्वकर्मप्रयत्नं च संस्कारं चाप्यपेक्ष्य तु' इति स्मृत्यनुसारेण कृतशब्दः कर्मपरः । योग्यतापि ग्राह्या । तुशब्द एवार्थः । तस्यावैय्यर्थ्यादिभ्य एवेत्यपि सम्बध्यत इत्यभिप्रेत्य सूत्रं योजयति ॥ अयं पर इति ॥ विधिनिषेधशास्त्रावैयर्थ्यायैवेति ॥ नत्वशक्तस्य स्वस्य सहायार्थमित्यर्थः । वैषम्यनैर्घृण्येनेत्यनेन गतार्थतामाशङ्क्य परिहरति ॥ उक्तोऽपीति ॥ इत्युच्यत इति ॥ तेन न व्याहतिरिति भावः । अत्र सूत्रक्रमस्तु अवतारक्रमेण टीकायामेव स्पष्टः ॥

वाक्यार्थविवरणम्

अनपेक्षयेति ॥ कर्मादिकमनपेक्ष्यैव जीवं प्रेरयतीति यद्युच्येत तर्हि हरेरेव कर्तृत्वं प्राप्तं, न जीवस्येति शास्त्रवैय्यर्थ्य वैषायादिकं च स्यात् । न चैवम् । किन्तु तदपेक्ष्यैव । तथा च

(वाक्यार्थविवरणम्)

कर्माद्यनुसारेण जीवेऽपि कर्तृत्वं ददातीश्वरः । तद्दत्तकर्तृत्वस्य सत्त्वाच्छास्त्रावैयर्थ्यादि युक्तमिति भावः ॥ उक्तोऽपीति ॥ वैषम्यनैर्घृण्येनेत्यनेनेति शेषः । **अतो न** पुनरुक्तिरिति भावः ॥ **अपेक्ष्याभाव** इति ॥ तथा च वैषम्यादिति भावः ॥ आहेति ॥ अपेक्ष्यं तत्पूर्वकर्मास्ति । कर्मपरम्पराया अनादित्वादित्याशयेनेति भावः । व्याहतिपरिहारायाह ॥ **इत्युच्यत इति** ॥ अतोऽस्वातन्त्र्यस्वातन्त्र्यक्तीति । अस्वातन्त्र्यविवक्षया एवैतत्कर्तृत्वं जीवस्य । 'यत्कर्म कुरुत' इत्यादिश्रुतावस्तीत्युच्यते । ''नाप्यकर्ता'' इत्यादौ च नेवारतीत्युच्यते । **अतो न विरोध** इति **भावः** ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषेधावैयर्थ्यादिभ्यः ॐ । कृतं कर्म ईशः जीवस्य कर्मप्रयत्नादिकमपेक्ष्यैव तं प्रेरयति किमर्थं विधिनिषेधशास्त्रवैयर्थ्याभावाय वैषम्यादिनिरासाय चेत्यर्थः । उक्तोपि वैषम्यनैर्घृण्य इत्यादिना ॥ तत्कर्मेति ॥ अपेक्ष्यकर्मेत्यर्थः ॥ **तत्प्रेरण इति** ॥ तादृशकर्मप्रेरण इत्यर्थः ॥ इत्युच्यत इति ॥ अतो न व्याहतिरिति भावः ।